

Los, W., *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Dissertatie Utrecht 2005, Hilversum: Verloren, 2005, 366 blz., €35,-, ISBN 90 6550 887 2 (verbeterd)).

De Patriotten en hun creatie, de natiestaat, kunnen zich de laatste jaren verheugen in een ruime belangstelling. Kloek en Mijnhardt brachten in hun *Blauwdrukken voor een samenleving*¹ veel nieuwe inzichten samen. Zij gaven daarin ook enige aandacht aan de prijsvragen over opvoeding en onderwijs die genootschappen vanaf 1760 uitschreven. In de talloze inzendingen komt de geest van hervorming en Verlichting scherp naar voren. Deze pedagogische beroering vormt het thema van het proefschrift van Willeke Los. Zij beziet de voorstellen tot vernieuwing van de opvoeding nu eens niet als de opmaat naar de ingrijpende onderwijsvernieuwing uit de Bataafse periode, die het nationale volksonderwijs bracht. Evenmin figureren de prijsverhandelingen als aanleiding tot de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784), die de volksoepvoeding concreet ter hand nam. Los beziet de bekroonde verhandelingen op hun eigen merites. Wat werd hier bepleit en waarom? En vooral: waarop richtten de auteurs hun kritische pijlen? Zij blikt daarbij terug in de tijd, zoekend naar aanknopingspunten in de Nederlandse traditie en in de vroeg achttiende-eeuwse verlichtingsgeschriften, waarin de opvoeding reeds als centraal aandachtspunt valt te ontdekken. Zij ziet de vernieuwingsvoorstellen als cultuurkritiek en niet als kritiek op de maatschappij. Hiermee zet zij zich af tegen Lenders' baanbrekende studie van de Bataafse onderwijsvernieuwing, *De burger en de volksschool*², die mank zou gaan aan een statische opvatting van de context waaruit al die plannen tot vernieuwing zijn ontstaan. Wat levert deze benadering op?

Een ruime eerste helft van dit boek is gewijd aan de oudere pedagogische idealen uit de Republiek en aan de achttiende-eeuwse inspiratiebronnen. Een uitgebreide proloog bespreekt de pedagogische denkbeelden van Jacob Cats (uit 1625 en 1632) en John Locke (*Some thoughts concerning education*, 1693) en de achttiende-eeuwse reacties op heruitgaven c.q. vertalingen van hun werk. In Cats waardeerde men de kritiek op vertoon van weelde en uiterlijke pracht, het pleidooi voor respect voor de speelse kindernatuur en het belang van een opvoeding tot vroomheid en deugd. Lockes opvattingen eigende men zich toe door te erkennen dat ze weliswaar voor de adel waren geschreven maar toch nuttig konden zijn voor de opvoeding van alle kinderen. Hollanders onderschreven Lockes idee van een nauwe band tussen lichamelijke en morele vorming, evenals het belang van harding. Opvoeden kon niet zonder nauwkeurige observatie van de natuur van het individuele kind. De metafoor van het kind als *tabula rasa*, door beide auteurs gebruikt, diende dan ook niet in absolute zin te worden verstaan maar als indicatie voor de schier onbegrensde

¹ J. Kloek, W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001).

² J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (Nijmegen, 1988).

mogelijkheid tot vorming van de kindergeest. Gewoontevorming, goede voorbeelden, lof en afkeuring waren op beider gezag niet meer weg te denken uit de pedagogische canon.

Hoofdstuk 1 behandelt de perspectieven op opvoeding van drie achttiende-eeuwse voorgangers, te weten de Zwitser J.-P. de Crousaz, van 1724 tot 1726 hoogleraar in de wijsbegeerte te Groningen van wie twee pedagogische geschriften in Nederland werden gepubliceerd, de door hem geïnspireerde spectatorschrijver Justus van Effen, en J. J. Rousseau, wiens *Emile* (1762) weliswaar veel kritiek ondervond maar toch ook invloed heeft uitgeoefend in de Republiek. Hoofdstuk 2 schetst de stijlen van cultuurkritiek van elk van de drie voorzangers van het latere koor van pedagogische vernieuwers. De drie volgende hoofdstukken geven de strekking van hun ideeën en van de reacties daarop. Daarbij treft een gebrek aan evenwicht: de verhandelingen van De Crousaz krijgen ruim dertig pagina's exegese, bij zeer schaarse expliciete reacties van tijdgenoten, terwijl Rousseau een omgekeerde behandeling ten deel valt. Dat laatste lag voor de hand. De snelle en felle veroordeling van diens radicale cultuurkritiek zegt veel over het gematigde en vooral burgerlijke karakter van de intellectuele onrust hier te lande. Als protagonisten van de anti-*Emile* geschriften stelt Los de Berlijnse wijsgeer J. H. Formey en de Nederlandse publicist E. Luzac centraal. Van Effen onderscheidt zich in het driemanschap door een positieve verwachting van 'ware' beschaving binnen de nationale context, waarin opvoeding borg zou staan voor herstel van nationale trots en eigenwaarde.

Waarom een Berlijns wijsgeer zo prominent figureert in een hoofdstuk over de Nederlandse receptie van Rousseau, wordt pas duidelijk bij aanvang van lezing van deel II, gewijd aan de twee opvoedkundige prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem uit de jaren 1761-1766. Die waren gewijd aan de lichamelijke en aan de geestelijke en zedelijke vorming. Formey blijkt een van de in totaal zeven prijswinnaars te zijn geweest. Daar veert de lezer op die is geïnteresseerd in de typisch Nederlandse blauwdrukken voor een opvoeding tot mens en burger, dat wil zeggen tot geluk en tot een deugdzaam en zelfstandig oordelend lid van de geprojecteerde nationale gemeenschap. Vorming van het verstand was de weg via welke dat burgerschap tot stand moest komen. De cultuurkritiek richtte zich onverminderd op wat de schrijvers voorkwam als 'valse' beschaving, ijdelheid, onbeheerste passies, bijgeloof, gebrek aan oordeelsvermogen en – niet in de laatste plaats – het beuzelachtig vrouwenbestaan. Volksopvoeding zou de natie-in-verval van al die kwalen verlossen. De Epiloog vat de canonisering van het pedagogisch gefundeerd burgerschapsideaal in de spectatoriale geschriften en vroege prijsverhandelingen nog eens samen, om tot slot toch nog kort de lijn door te trekken naar de denkbeelden van het Nut en de uitwerking daarvan in de Bataafse onderwijshervorming.

Deel II boeide en overtuigde mij meer dan deel I. De boven proportionele ruimte die de auteur heeft gegund aan de minder bekende De Crousaz lijkt mij niet helemaal gerechtvaardigd in het licht van de minimale weerklank van 's mans werk. De nadruk op de continuïteit ten opzichte van de zeventiende eeuw vind ik wel gerechtvaardigd waar het gaat om Locke, maar veel minder

voor zedenpreker Cats, die toch slechts bij de gratie van zijn achttiende-eeuwse populariteit als ‘cultuurkritisch’ te bestempelen valt. Dan bijt de speurder naar continuïteit zichzelf in de staart. Maar dat zijn kanttekeningen. Als studie van de vroege pedagogische Verlichting in Nederland acht ik dit, ouderwets degelijke, proefschrift van grote waarde. Overtuigend laat Los zien dat Betje Wolff en haar vele geestverwanten omstreeks 1780 konden voortbouwen op een pakket denkbeelden, dat al uitgebreid was bediscussieerd en door gezaghebbende jury’s was gewogen en geprezen.

Nelleke Bakker

Velzen, P. L. G. van, *De ongekeende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk 1813-1840* (Dissertatie Universiteit van Tilburg 2005, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2005, xxii + 571 blz., €35,-, ISBN 90 5850 128 0).

‘Theorie behoeft de praktijk niet; maar de praktijk de theorie.’ Met deze opmerking gaf Thorbecke in 1840 uiting aan zijn ergernis over het onbegrip dat onder zijn collega’s bestond over staatkundige vraagstukken en over de ministeriële verantwoordelijkheid in het bijzonder. Als ‘filosoof in de politiek’ meende Thorbecke dat elke onhistorische ordening van plichten en rechten uiteindelijk tot rechts- en staatsdwang leidde. De wijze waarop het politieke bestel, de grondwet en de parlementaire vertegenwoordiging georganiseerd werd, diende niet alleen – zoals veel van zijn collega’s dachten – op juiste staatsrechtelijke principes gebaseerd te zijn, maar evenzeer op duurzame regels en organisatie, die op zich zelf vervolgens een scheppende politiek mogelijk maakten.

Thorbeckes ideeën over staatsrecht, en de wijze waarop hij in 1848 inhoud gaf aan de ministeriële verantwoordelijkheid, vormen het sluitstuk van Peter van Velzens grondige en uitgebreide proefschrift *De ongekeende ministeriële verantwoordelijkheid*. Op basis van rechtsvergelijkend onderzoek analyseert Van Velzen in deze studie de theorie en praktijk van de ministeriële verantwoordelijkheid ten tijde van Willem I’s regeerperiode. Hij stelt zich hierbij twee hoofdvragen. Allereerst, was er voor 1840 sprake van een of andere grondslag voor ministeriële verantwoordelijkheid? En als tweede, waar vond deze zijn oorsprong en hoe ontwikkelde deze zich in de Nederlanden in theorie en praktijk? Met name de eerste van deze vragen is gedurfd. Zowel in de politieke geschiedschrijving als in de staatsrechtelijke literatuur is het immers gemeengoed dat het Nederlandse politieke bestel pas in 1848 een *daadwerkelijke* ministeriële verantwoordelijkheid kreeg. Bovendien worden de discussies over het vraagstuk van voor 1840 vaak als marginaal en onbeduidend afgedaan. Dat dit niet terecht is, toont Van Velzen in zijn proefschrift op overtuigende wijze aan.

Van Velzen heeft gekozen voor een chronologische benadering, en begint dan ook in 1814 bij Van Hogendorps opvattingen over het contraseign. Hij laat goed zien hoe Gijsbert Karel met het vraagstuk worstelde, en hoezeer hij een Nederlandse variant in het leven wilde roepen. Van Hogendorp verwierp de Engelse vorm van ministeriële verantwoordelijkheid, maar gebruikte het wel als voorbeeld om zijn eigen variant te formuleren. Volgens Van Velzen paste Gijsbert Karel het Engelse contraseign op een ‘Bourgondische wijze toe, en kwam hij zo tot een impliciete en collectieve vorm. ‘Samengevat zei Van Hogendorp: de Koning is bij ons als Soeverein zelf verantwoordelijk voor zijn bestuur, maar binnen de grenzen van het recht. Gij Staten Generaal, moet die grenzen bewaken en opkomen voor de rechten van het volk. Hanteer daarvoor het dreigmiddel van het aanklacht tegen de ministers, het middel waarmee gij uw rol als bewaker van de Grondwet kunt waarmaken’, aldus Van Velzen. (28)